

Vandring längs Lärjeån med tema Förhistoriska och historiska perspektiv på människa, jordbruk och natur.

Johannes Daun

Innehåll

De första människorna. Stenåldern fram till ca 4000 f. kr.	2
Sveriges landsbygd under 1600-, 1700- och 1800-talet.....	3
Skogen.....	6
Skiften	7
Forntida gravar	8
Sten- och bronsålderns mat	9
Yngre stenålder, bronsålder och järnålder ca 4000 f kr–1000 e kr	9
Lärjeholms gård.....	12
Tips på länkar och vidare läsning.....	12

De första människorna. Stenåldern fram till ca 4000 f. kr.

Under istiden kunde inga människor bo i Skandinavien, eftersom landskapet täcktes av en kilometertjock is. Den första delen av nuvarande Sverige att bli isfri var delar av Skåne, ca 11 000 f. kr. Tretusen år senare, 8000 f. kr, var Götaland och delar av Svealand isfritt, och tusen år senare var även Norrland fritt från is. Inlandsisens undandragande tog alltså tusentals år.

De första människorna kom till södra Sverige efter att inlandsisen börjat smälta undan, ca 11-12 000 f. kr. Det var människor som levde på jakt av framför allt ren, med även älg- och fågeljakt förekom. Troligen förekom även fiske. Idag finns pilspetsar och skrapor av flinta bevarade från de tidigaste invånarna. Landskapet var öppet och tundraliknande.

Stenåldern i Sverige sträcker sig ca 12 000–1800 f. kr. De allra första människorna var jägare och bodde här endast på sommaren. Perioden ca 8000–4000 f. kr kallas mellanstenålder eller *mesolitikum*. Under mellanstenåldern ökade Sveriges befolkning och de arkeologiska spåren blir allt fler. Landskapet och klimatet förändrades. Det blev varmare och fuktigare, och skog (först björk och tall) började breda ut sig. I Götaland och södra Svealand växte också hela lövskogar med alm, ask, ek, lind och hassel. Under mitten av bronsåldern sjönk medeltemperaturen, och gran och bok bredde ut sig. Bokskogar var karaktäristiska upp till Vättern.

Under mellanstenåldern bodde människor även i dagens Västergötland och Bohuslän. Människorna levde på jakt, fiske och insamling av föda. Man flyttade mellan olika boplatser, oftast vid åar och sjöar, där skog mötte vatten och goda möjligheter till både jakt och fiske fanns. Förutom kött och fisk åt man bär, frukt, rötter, lökar, frön och hasselnötter. Eftersom kustlinjen i regel låg högre än den gör idag (pga att inlandsisen pressat ner marknivån) hittar man idag spår av denna tids människor en bit inåt land, eller på höjder.

Efter hand började fisk och marina djur bli allt viktigare som föda. Fisk, ostron, sjöfågel och säl kunde nära en nu något större befolkning. Bl a blev boplatserna större, vilket tyder på att flera familjer levde i en grupp eller vad man kan likna vid en by.

De äldsta fynden av stenyxor och keramik är från ca 4700 f. kr. På kontinenten hade man börjat ägna sig åt jordbruk, och kunskapen om hur man tillverkar yxor och keramik kom därifrån.

På höjdområden kring Göta älv och Västkusten, som ursprungligen varit öar och fjordliknande landskap, kan man anta att människor uppehållit sig ända sedan stenåldern. Kring Lärjeån och Angered finns flera fornlämningar, bl a gravar och fornborgar, men det är svårt att nå (högt på berg) eller ligger långt från rutten för denna promenad.

Under yngre mellanstenålder beräknas 2000 människor ha bott i Skåne. Det fanns inte utrymme för fler människor än så i ett jägarsamhälle. Man levde relativt gott; det går åt mycket mer arbete att bedriva jordbruk än att fiska, jaga och samla. Man fick god och varierad näring. Dessutom fanns inte samma risk för missväxt.

Bostäderna från mellanstenålder varierade i utseende efter funktion, årstid osv. En vanlig typ av hydda var rund och uppbyggd av en trästomme. Stommen täcktes av hudar. Hyddan var nedgrävs ca en halvmeter och i mitten fanns en eldstad. Man levde en eller två familjer tillsammans. Antalet barn bör inte ha varit mer än 2–3 eftersom befolkningen inte ökade.

Sveriges landsbygd under 1600-, 1700- och 1800-talet

Området kring Lärjeån

Lärjeån låg länge en bra bit utanför Göteborgs stadsgräns. Något närmare var det till Göteborgs föregångare: staden Nya Lödöse (där människor bodde fr a på slutet av 1400-talet och under 1500-talet). Det är som stadsdelen Gamlestan (observera namnet) ligger idag.

Lärjeområdet hörde till Angereds socken. Sverige har flera tusen socknar, och de avgränsade ursprungligen vilken församling/kyrka människor tillhörde. År 1750 bodde ca 600 personer i Angereds socken. Hundra år senare hade befolkningen nästan fördubblats.

Flera av de namn som idag utgör stadsdelar i området var från början gårdar, där den jordbrukande befolkningen levde. Exempelvis Eriksbo, Hjällbo, Gårdsten, Linnarhult.

Alla var inte jordbrukare. Lärjeån och flöden häromkring erbjöd vattenkraft till att driva kvarnar. På gamla kartor från 1700-talet och 1800-talet finns ett flertal kvarnar markerade, t ex nedåt Lärjeåns utlopp eller norrut i flödet mellan Stora Mölnesjön och Lärjeån.

Längre fram i tiden, mot slutet av 1800-talet, hade samhället och befolkningen förändrats. Området var mer tätbefolkat. Närheten till det växande Göteborg påverkade näringarna i området. Det fanns utrymme för nya verksamheter och yrken. På 1880-talet fanns i Angereds socken t ex bagare, bokhållare, banvakt, folkskollärare, sömmerskor, trädgårdsmästare, smed, skräddare, skomakare, mejerist, med mera.

Torpare, bönder, soldater

På 1600–1700-talet bodde 90% av Sveriges befolkning på landsbygden. Majoriteten var bönder, i betydelsen att de ägnade sig åt jordbruk. Alla på landsbygden var dock inte jordbrukare. Järnhantering, hemslöjd, stembrytning och fiske är andra exempel på viktiga näringar på landsbygden. Dessutom fanns kyrkliga och statliga tjänstemän.

I hela Sverige (med dagens gränser) bodde drygt en miljon människor på 1600-talet, och tre miljoner en bit in på 1800-talet.

Hur var då livet på den svenska landsbygden för 300 år sedan, i början av 1700-talet?

Bönderna var ingen homogen grupp. Det fanns olika typer av gårdar man levde på. En bonde kunde nämligen vara 1) självägande, så kallad *skattebonde*, som alltså ägde sin mark, 2) *kronobonde*, som långtidsarrenderade en gård som ägdes av staten, eller 3) *frälsebonde*, som långtidsarrenderade en gård som ägdes av en någon inom adeln. Efter reduktionen på 1680-talet hade dessa typer av gårdar fördelats så det i Sverige fanns ungefär en tredjedel av vardera.

Skattebönderna (dvs. de som ägde sin egen gård) var de som hade möjlighet att representera böndernas stånd i riksdagen. Frälsebönder betalade inte skatt i samma omfattning som andra bönder, men å andra sidan hade de arrende att betala till gårdens adliga ägare. De skulle också utföra dagsverken åt adelsmannen, i vissa fall 100 dagsverken om året (t ex Lärjeholms gård). Med ”Bonden”, som representerade gården utåt, avsågs oftast den manliga huvudpersonen i en familj, men under 1600-talet var en sjättedel av gårdarna i landet ägda av en kvinna (änkor), så bonden var inte nödvändigtvis alltid en man.

Utöver hushållen som ägde eller arrenderade en gård fanns drängar och pigor som levde som tjänstefolk på bondgårdarna. Den övervägande delen av drängarna och pigorna var ungdomar som senare skulle gå vidare i livet, ofta som bönder. Men i samhället fanns också de så kallade *obesuttna*, som inte hade någon egen jord att bruka. Bland de obesuttna fanns *torpare*, som mot betalning hade en liten stuga och jordbit att odla på, men som inte hade samma rättigheter som bonden, dessutom ofta sämre jord. I regel låg torpet på utmarken. Vidare fanns *backstugusittarna*, som bodde i små stugor längs bygatan eller på utmarken, men som inte tillhörde någon särskild gård och sällan hade mark att odla på eller möjlighet att hålla egna djur. *Inhysesfolk* kallades de som bodde inneboende hos andra, t ex ett äldre eller medelålders par.

Torpen fick ibland fantasifulla namn. I Angereds socken fanns till exempel torpen Lugnet, Lyckan, Krypin och Paris.

Ytterligare ett inslag i landskapet var *soldattorpen*. Inom ett visst område skulle man (från och med 1680-talet) tillsammans betala och se till att en soldat med familj kunde leva på ett torp. Under fredstid levde soldatfamiljen som en helt vanlig del av byn eller trakten. Kring Lärjeån och Göta älv var motsvarigheten till soldattorp båtsmanstorp, dvs. torp för flottans militärer.

En samling gårdar (eller hemman, som man också kan säga) som ligger i närhet till denna promenad (på åns västra sida), är Linnarhult, som på åtminstone 1700- och 1800-talen utgjorde en by. På en karta från 1772 är tre gårdar markerade, men de kan snarare ses som samlingsnamn för ett antal bondgårdar, plus båtsmanstorp precis på andra sidan Lärjeån (troligen Gråbacka). På en karta från 1890-talet finns omkring sex stycken fastigheter markerade i området.

Idag är Linnarhult ett bostadsområde med villor. Vid dagens moderna bostadsområde i Linnarhult finns fortfarande spår från en äldre bostad, i form av bland annat husgrunder.

Som ett exempel kan man följa vilka som levde vid Nedergården i Linnarhult (också kallat Linnared). Vi börjar på 1830-talet. Linnarhult Nedergården var uppdelat i flera gårdar med egna hushåll: fem stycken bondgårdar, ett hushåll med en båtsman med familj samt två torp med dels en smed med familj, dels ett medelålders par. Några år senare hade bondgårdarna ökat med ytterligare en. Ser man vilka som bodde i varje hushåll specifikt år framkommer viss variation: i ett av bondhushållen, där föräldrarna hunnit bli relativt gamla, bodde fem halv vuxna barn. Där fanns ingen dräng eller piga. I granngården däremot, bodde ett ungt barn som inte hade barn – där fanns stundtals tre drängar eller pigor. Behovet av drängar och pigors arbete var så att säga cykliskt, och varierade beroende på familjemedlemmarnas förmåga att hjälpa till.

Om jordbruket

Hur gick jordbruket till i Västergötland under 1700-talet?

Gårdarna låg antingen ensamma eller tillsammans som byar. Närmast gården fanns inägorna. Det var åkern och ängarna. Varje gård förfogade över en viss del av inägornas åker och äng. På åkern odlade man korn, råg och (i Västsverige) havre. Under 1800-talen blev havre den mest odlade grödan i Västsverige, innan dess var det korn.

Ängen var mycket viktig. Det var ett inhägnat område med glest mellan träden, där mycket solljus nådde ner på marken, där gräs och örter växte. Dessa växter tog man vara på i vid slåtter under sommaren, och förvarade som vinterfoder till djuren. Utan en äng skulle man nästan inte ha någon mat till djuren på vintern. Efter slåttern kunde djuren beta det som hunnit växa upp igen, och samtidigt gödsla området. Det fanns i Sverige mer äng än åker vid denna tid.

Även åkern var inhägnad. Genom att ha gårdsgårdar runt åker och äng såg man till att inga djur kom åt det värdefulla innehållet. Idag och under forntiden fungerar det omvänt – man hägnar in djuren, men har inget staket runt åkern. Nybyggnad och reparation av gårdsgårdar var något som tog upp mycket av 1700-talsböndernas tid och resurser.

Utanför inägorna fanns utmarken. Det var ett område som byn förfogade över gemensamt, och användes till betesmark, insamling av ved och virke, med mera. På utmarken kunde torp och backstugor finnas. Kring Lärjeån fanns ängsmark och viss åker, men också en hel del utmark, inte minst i klippiga och branta områden.

För att inte jorden man odlade skulle bli näringsfattig och utarmad såg man till att lämna den i träda med jämna mellanrum. Om man t ex har två åkergården, kan man odla på det ena, och lämna det andra som betesmark, och sedan göra tvärt om nästa år. Det kallas för tvåsåde. Även ensåde (vilket utarmade åkern) och tresåde förekom i Sverige. Vid tresåde lades bara 1/3 av åkern i träda.

Längs betydande delar av Lärjeån finns ängsmarker markerade i äldre kartor. Träden och tät vegetation som finns där nu får man i mycket tänka bort. Rester av stengårdsgårdar syns fortfarande.

Innan man sådde på åkern måste jorden bearbetas och luckras upp. Det gjordes med plog eller årder, som drogs av häst eller ox. Här i Västsverige blev plojen vanlig redan under medeltiden, men i östra Sverige använde man årder in på 1800-talet. Genom att därefter harva åkern blir jorden uppluckrad och jämnas till.

Skörden ägde i regel rum i augusti. Lien blev inte vanlig som skörderedskap förrän under 1700-talet, istället användes en skära. På så vis blev det mindre spill. Eftersom åkern bestod av många tegar som tillhörde olika gårdar, var det viktigt att man hann klart med skörden samtidigt, så man kunde släppa in djuren för bete på åkern.

Såden från åkern skulle sedan tröskas. Då skiljer man agnarna från sädeskorvet. Detta gjordes genom att man lade ut såden på ett golv och slog på den med en sk slaga.

Kvarnar fanns vid vattendrag där man drev kvarnen med vattenkraft. I vattendraget från Stora Mölnsjön ner till Lärjeån fanns en kvarn, och närmare Lärjeåns utlopp i Göta älv fanns på 1800-talet två kvarnar. Vid kvarnarna bodde mjölnarfamiljer.

Slåtter kallas det när man bärgar gräs och löv från ängarna, för att spara som foder till djuren. Det skedde med lie, och byn hjälptes åt med arbetet.

Djuren man höll var på flera sätt olika dagens boskap. Djuren var mycket små. En stor hingst i början av 1700-talet mätte ca 130 cm över manken. Det är som dagens gotlandsruss. Hästar till kavalleriet köptes från Tyskland och mätte 150 cm, alltså nästan som en ponny idag.

En ko gav på 1700-talet 600 liter mjölk per år – dagens kor ger 8000 liter, alltså 13 gånger mer.

De grisar som föds upp idag tillhör raser som utvecklats under 1900-talet. På 1800-talet såg grisarna annorlunda ut (fläckiga, svarta, längre ben, hårigare) och gav bara hälften så mycket kött.

Skogen

De områden som inte var åker, äng, träda, m.m., kallades för *utmarker*. I utmarken fanns skog, hedar, klippor och andra miljöer som inte lämpade sig för odling. Men trots det kunde dessa miljöer bidra med mycket, t ex bete, och *skogen* var en oundgänglig resurs för människorna.

Från skogens träd fick man ved att elda med, virke till byggen av hus och fartyg, och material till redskap. Mycket av arbetet i skogen var förlagt till vintern, då man dels inte behövde arbeta med åkerbruket och dels hade bättre transportmöjligheter, med slädar och släpor på snö eller is.

Sverige hade under 1600-talet en snabbt växande järn- och koppartillverkning. Det mesta exporterades. Järnmalm bröts i gruvor i Bergslagen, och själva tillverkningen av järn skedde från Värmland till Småland. Stora mängder träkol krävdes till ugnarna i järnbruken, och detta gjorde att mängder av skog avverkades för järn- och kopparproduktionen.

10-15% av järnet som producerades i Sverige stannade i landet, resten exporterades. Stora mängder vapen tillverkades, till och med för export.

En annan gren inom krigsmakten var flottan, som växte kraftigt under 1600-talet. Till fartygen behövdes stora mängder tjära. Mot slutet av seklet var Sverige Europas största exportör av tjära. Man tillverkar tjära av tall som bränns i en mila. Veden ska vara rik på kåda.

En annan produkt man fick ur skogens träd var pottaska (kaliumkarbonat; grundämnet kalium heter *potassium* på engelska). Pottaska bereddades ur lövträd, inte minst bok. Pottaska blev en viktig svensk exportprodukt, som användes vid tillverkning av glas, såpa och färgning.

Skogen såg annorlunda ut på 16–1700-talet än idag. Den skog som fanns inom räckhåll för människorna i en by var i regel lägre och mer blandad än dagens skog. Träd avverkades innan de hunnit växa sig särskilt höga. Grenar, kvistar och ris togs om hand till att elda med.

Ekar är och var särskilt värdefulla, och från 1500-talet till slutet av 1800-talet tillhörde alla ekar staten och fick därför inte huggas ner av privatpersoner.

Skiften

På den östra sidan av Lärjeån har man väcker utsikt över landskapet, med marker vallodling breder ut sig. Här fanns delvis åkrar förr i tiden.

På den svenska landsbygden ligger idag gårdarna relativt jämnt utspridda, med sammanhållen åkermark i anslutning till gården. Det är resultatet av laga skifte, som genomfördes under början och mitten av 1800-talet. Innan laga skifte låg gårdarna i sammanhållna byar eller i ensamgårdar som samarbetade med grannarna i skötseln av åker- och ängsgårderna. Åkrarna var uppdelade i smala remsor, tegar, och varje gård hade ett antal olika remsor på varje gård. Med laga skifte ville man sprida ut byarnas gårdar, för att minska avståndet till respektive åker eller äng. Dessutom slogs de olika tegarna ihop till en eller ett par större sammanhängande åkerarealer.

Det räckte att en person i byn ville genomföra laga skifte, så var alla tvungna att följa dennes vilja (så var även fallet med storskiftet men inte med enskiftet). I denna region genomfördes laga skifte relativt tidigt, en majoritet av gårdarna var skiftade 1850.

Det är viktigt att komma ihåg att tegsystemet var nödvändigt för gångna tiders bönder. Genom att sprida ut den odlade arealen på många små tegar (alla med små skillnader i fuktighet, skugga, avrinning, ogräs) kunde man räkna med att åtminstone några tegar skulle ge god skörd. Det var alltså en typ av riskminimering, i en tid då en misslyckad skörd kunde innebära svält och sjukdomar. Att det kunde vara långt att gå mellan de olika tegarna gjorde inte så mycket. Man hann i regel bara bearbeta en teg om dagen ändå.

Laga skifte ägde rum under en period då jordbruket förändrades radikalt. Fördelarna med att ha splittrade tegar var inte längre så självklara. Den riskminimerande effekten var inte lika viktig då bönderna successivt blivit rikare sedan 1700-talet, och ägde föremål som i nödfall kunde bytas mot spannmål. Det blev också allt lättare att frakta spannmål, om det skulle behövas i ett område med missväxt.

Laga skifte föregicks av storskifte och enskifte ca 1750–1820. Storskiftet splittrade inte byarna, och minskade bara antalet tegar per gård en aning. Enskiftet hänger mer ihop med laga skifte, men t ex kunde inte en ensam gård förmå hela byn att genomföra skiftet.

Forntida gravar

Förhistoriska gravar och andra synliga fornlämningar i Angered

- Rosenhöjd, söder om Rannebergen: **Gravfält**. 5 högar, 5–7 meter i diameter. 0,3—1,2 meter höga. (Raä 29)
- Norr om Hjällbo: **Domarring**. 10 meter i diameter. Sju stenar. (Raä 12a)
- Norr om Hjällbo: **Hålväg** (dvs en gammal väg). 90 meter lång, 2–5 meter bred. (Raä 12b)
- Gårdstensberget, mot Göta älv: **Röse**. 9 meter i diameter. 0,4 meter högt. (Raä 15)
- I Bergsjön finns fler mer tillgängliga synliga fornlämningar. Vid Siriusgatan, **Hällkista** (Raä 119). Nära badplatsen vid Bergsjön, **Röse**, 18 meter i diameter (Raä 100).

Gravskick har förstås varierat från stenåldern fram tills idag. Man kan dessutom räkna med att de flesta inte begravdes i monumentala stenformationer, och att de flesta gravarna sedan länge är försvunna.

I Göteborgsområdet (och i stora delar av Sverige generellt) finns flera exempel på så kallade *rösen* från bronsåldern. Sådana stenhögar restes som gravar från 1500–1100 f kr. Rösen är alltså uppemot 3500 år gamla konstruktioner. De hittas ofta på höjder.

I bronsåldersrösen har man hittat gravgåvor av bland annat brons och keramik. I alla fall somliga rösen uppfördes för en person, men kan senare ha återanvänts.

Människorna som uppförde högarna måste ha haft ett överskott av resurser som möjliggjorde dessa tidskrävande projekt. De levde i samhällen där en blandning av jakt, fiske, boskapskötsel och odling gav mat på bordet. Handeln framträder under bronsålder som en allt viktigare näring.

Monumentala gravar kan ses som ett tecken på att samhället har fått ett skikt av människor med högre status eller makt, som förser sig med pampiga gravar. Det kan också vara ett sätt för en hel släkt eller annan grupp att visa makt och tillhörighet.

Andra gravtyper

I de äldsta kända svenska gravarna (5000 f kr) begravdes de döda liggande eller sittande med gravgåvor och beströdda med röd ockra.

En typ av grav från tiden 3350–3200 f kr var *gånggriften*, som bestod av uppställda stenblock som bildade en kammare, ursprungligen täckt av jord. En gång leder in till kammaren.

Gravarna återanvändes, till olika personer. De är allra vanligast i Falbygden i Västergötland. Monumentala gravar kan vara tecken på ett skiktat samhälle där skillnad i status återspeglas i hur man begravdes. Gravarna fungerar även som symbol för det territorium en grupp lever i, samt skapar en identitetskänsla för gruppen.

Under loppet av bronsåldern och genom i princip hela järnåldern brukade man bränna den döda innan han eller hon begravdes. Man kunde även krossa den dödes brända ben.

Vid kustområden, inte minst på Gotland, uppfördes skeppssättningar under bronsåldern. Skeppssättningarna utgjordes av stenar som lagts ut i formen av ett fartyg. De kan vara 20–30 meter långa.

Under järnåldern förekom många typer av gravar. Bland dessa kan nämnda domarringar, där stenar lagts i en cirkel i vilken flera brända kroppar begravdes. På en del gravfält restes en stor sten som markering av graven. Gravgåvor förekommer under hela järnåldern.

Sten- och bronsålderns mat

Jakt av fågel, säl och vilt var ett viktigt inslag i matkulturen. Fisk och periodvis ostron likaså. Från sädesslagen fick man gröt. Det finns inga belägg för bröd i Sverige förrän 200 f kr, dvs järnåldern. Rester av gröt, blandad med växter och animaliskt fett har hittats från bronsåldern. Mos eller gröt av frön, nötter, lever och blod har också upptäckts.

Mycket tyder på att man förvarade mat i krukor, som fick jäsa i upp till 8 månader. Att jäsa mat är en utmärkt konserveringsmetod. Krukorna fylldes med säd, frön, fisk, blod eller inälvsmat, och jäste. Detta blev nyttig surströmmingsliknande mat, som inte behövde upphettas.

Att man åt mycket kött syns i de stora mängder djurben som även visar spår av upphettning man hittar vid boplatser. Om man drack mjölk vet man ej säkert.

Jämför man med den mat gemene man fick stå ut med under 1600-talet tycks stenålderns människor ha haft en bra och balanserad kost. Under tiden efter medeltiden verkar en allt större del av människors kaloriintag ha kommit från spannmål, på 1600-talet så mycket som 80–90%.

Yngre stenålder, bronsålder och järnålder ca 4000 f kr–1000 e kr

På höjderna öster om Lärjeån och söder om Gunnilse har man funnit spår av troliga boplatser. strand, där människor levde under sten- och/eller bronsåldern. Där har man hittat bl a spån, skrapor, skärvor av flinta och spår av eldning, i ett område om ca 40 meter. Längre söderut ett troligt gravfält. Ytterligare fynd har gjorts i området: t ex en skafthålsyxa (typiskt för yngre stenålder) väster om Linnarhult.

Perioden ca 4200–1800 f kr kallas neolitikum eller yngre stenålder. Att neolitikum börjar innebär att man börjar ägna sig åt jordbruk.

Metallföremål når Sverige från kontinenten genom kedjor av gåvoutbyten. Dessa tidiga metallföremål var statusföremål, och användes inte som verktyg eller liknande.

Bronsåldern pågick i Sverige 1800–500 f kr. Man bröt troligen inte själva metallerna till bronset i Sverige under bronsåldern. Däremot kunde man smälta och omgjuta importerade

föremål. Bronset förblev under perioden en lyxvara, och precis som under stenåldern var trä, sten, lera, ben, hudar, senor och liknande de viktigaste materialen i vardagens arbete. Importen av brons är också ett tecken på ökat handelsutbyte mellan regioner i norra Europa.

Järnåldern i Sverige börjar 500 f kr och tar slut på 1000-talet e kr, då medeltiden tar vid. Medeltemperaturen sjönk ytterligare vid järnålderns början, till en nivå lik dagens. Systemet att stalla djuren under vintern sprider sig över Sverige under äldre järnålder. Många belägg för enskilda fähus finns, tidigare hölls djuren i en del av långhuset. När djuren hålls inomhus på vintern måste man i förväg lagra foder till dem, och därmed blir foderängar fr o m järnåldern ett viktigt inslag i landskapet. Det blir också lättare att ta tillvara på de stallade djurens gödsel. Under sten- och bronsålder kunde hela gårdar flyttas, i takt med att jordarna utarmades. Under järnåldern tycks bosättningarna bli mer och mer permanenta, vilket innebär att man kan investera mer i dem, t ex med stenröjning och byggande av gårdsgårdar. Järn blir allt vanligare under järnåldern, men förblir ett dyrt och ovanligt material. Järn användes till skärar, vapen, och senare liar och årder, bland mycket annat.

Jordbruket under forntiden

Odla grödor och hålla djur har människor gjort bl a dagens Irak i 12 000 år. I Europa, t ex dagens Tyskland, förekom jordbruk redan 5000 f kr, alltså omkring tusen år innan man i Sverige började bruka jorden.

När jordbruk infördes i Sverige ca 4000 f kr började människorna också på ett tidigare oöverträffat vis förändra landskapets utseende, men de större ingreppen i landskapet dröjde till bronsåldern.

Man kan inte svara på exakt varför man övergick till jordbruk. Att leva på jakt och insamling är på många sätt mera fördelaktigt. Människor i Sverige levde under nästan tusen år i viss kontakt med människor som bedrev jordbruk på kontinenten. Folkomflyttningar kan ha fört grupper av människor till områden med sämre jakt- och fiskeförhållanden, där de tvingats börja idka jordbruk. Man vet också att klimatet blev kallare och fuktigare runt 4000 f kr, vilket kan ha påverkat bl a jaktmöjligheterna.

Hur gick arbetet till i stenålderns jordbruk? Det allra äldsta åkerbruket har lämnat få spår som kan ses idag. Man odlade relativt små ytor i taget, som periodvis fick växa igen för att jorden inte skulle utarmas. Skärar i flinta användes till skörden (i det tidigaste jordbruket skördade man dock med händerna). Genom att hugga av trädgrenar nådde solljus ner till marken i glesa lövskogar. Där togs åkermark upp, och man utnyttjade den näring som förmultnade löv givit. Med stenyxa tog det en vecka för fem man att röja ett hektar ekskog (enligt nutida experiment). En modern stålyxa är fem gånger så effektiv som en stenyxa. Eld användes också, troligen främst till att få undan buskage. Man sökte sig till lätta sandjordar och lövskogar. Djuren hölls inte stallade utan gick utomhus.

Under stenålderns sista femhundra år, 2300–1800 f kr, expanderar jordbruket. Områden som tidigare varit obebodda befolkas. Hästar börjar användas som tamdjur. I bl a Skåne finns tecken på regelrätta byar.

Från yngre bronsålder finns spår av fornåkrar. Åkrarna har en konkav form, eftersom jord fösts åt sidorna i samband med årderbearbetning. Runt åkern bildades halvmeterhöga vallar där buskar band jorden. En annan typ av spår från gamla åkrar (också från yngre bronsålder) är röjningsrösen. Det är helt enkelt högar med sten som röjts ur åkern.

Boskapsskötsel var viktigare än odling. Först under järnåldern blir odling viktigare än boskapsskötsel. Man odlade främst typer av vete, till exempel emmer och spelt (dinkel). Kallare klimat under bronsåldern gjorde att vete inte var lika vanligt, istället odlades främst korn. De första tusen åren av jordbruk höll man främst grisar, getter och får, innan nötboskap blev viktigast. De första fåren man höll hade inte ull, utan vanlig päls. Man höll djuren för köttet. Från 2000 f.kr finns belegg för ullfår i norra Tyskland.

Från Västergötland finns spår av tama hundar (till jakt) från 8000 f.kr. Senare användes hundar även till vallning.

Under de första två tusen åren med jordbruk och boskapsskötsel i Sverige fortsatte emellertid jakt, fiske och insamling vara den viktigaste näringen, med jordbruket som bara en del av detta blandsamhälle.

Jordbruket innebar att människorna blev mer bofasta. Det uppstod också nya behov av att lagra till exempel säd, och fynd av keramik är vanligare från denna tid. Rektangulära stora skåp blir den rådande husstypen från yngre stenålder fram till medeltidens början. Skåpet hade låga väggar och tak som nästan gick ner till marken. Stolpar bar upp konstruktionen. Idag kan arkeologer undersöka skåp i jorden, som är spår efter dessa bärande delar av skåpet, och på så vis beräkna husets storlek, läge osv. Stenålderns skåp hade enkla rader med stolpar, brons- och järnålderns hus hade dubbla stolprader. Jordbruket innebär också att större grupper människor måste samarbeta mot ett gemensamt mål, vilket kräver organisation mellan familjer, byar eller liknande.

Under bronsåldern utökades boskapsskötseln ytterligare. Skog bearbetades (hamling, ringbarkning) för att man skulle få nya betesmarker. Djurens avföring togs inte tillvara som gödsel. Odlings- och betesmarkerna utarmades på sikt, och blev till hedar. Stora arealer användes för relativt få människor. Man bedrev alltså ett jordbruk som gav ett stort överskott för stunden, men som inte i längden var ekologiskt hållbart. Det är under denna tid som människan på allvar börjar påverka det svenska landskapet. Till exempel uppstod de skånska kustslätterna kring 1000–800 f.kr, från att tidigare varit skog.

Genom att flytta runt åkrarna i landskapet man hade röjt, kunde jorden återhämta sig, särskilt genom att djuren betade stubb på åkrarna efter skörden, och då lämnade gödsel efter sig.

Från slutet av stenålder finns spår av årder, ett alternativ till plogen, som istället för att vända jorden bara rev en fåra i marken. Innan man använde årder grävde och hackade man jorden istället. Även bökande grisar var till god hjälp för att bearbeta jorden, bli av med ogräs, gödsla osv.

Lärjeholms gård

Lärjeholms gård är ett före detta säteri belägen nära Lärjeåns utlopp i Göta älv. Lärjeholms historia går tillbaka till medeltiden. Gården omnämns i källor från 1400- och 1500-talet. Det omnämns som säteri från 1600-talet. Ett välkänt namn bland tidigare ägare av anläggningen är Jonas Alströmer. Den nuvarande huvudbyggnaden uppfördes omkring år 1800, då gårdne ägdes av C A Wachtmeister och Kristina Hall (dotter till John Hall, som lät anlägga Gunnebo slott)

Lärjeholms gård benämndes tidigare Lärjeholms säteri. Ett säteri var en adligt ägd gård med särskilda privilegier. Vid mitten av 1600-talet fanns 3000 säterier i Sverige. Säterier kallas också för gods. Säteriets huvudbyggnad var en tämligen pampig träbyggnad, med två flygelbyggnader. Runt ett säteri fanns s k frälsegårdar, dvs gårdar som arrenderades av bönder, men som ägdes av en adlig person. Dessa frälsegårdar hörde till säteriet. Hela säteriet var skattebefriat och frälsebönderna betalade arrende till adelsmannen istället för till staten, samt gjorde i regel dagsverken på säteriets ägor.

På säteriet bodde många människor, med olika uppgifter. Ett stort antal drängar och pigor behövdes. Rättaren eller inspektorn ledde arbetet. Det fanns även t ex trädgårdsmästare som hade hand om de omfattande trädgårdsanläggningar som fanns kring Lärjeholm.

Mer läsning om Lärjeholms gård: *Lärjeholms gård, Arkeologisk rapport 2014:10*, Tara Gullbrand, Göteborgs stadsmuseum (tillgänglig online som PDF).

Tips på länkar och vidare läsning

Om man vill veta mer om förekomsten av fornlämningar på en speciell plats, t ex där man bor, är Riksantikvarieämbetets Fornsök ett bra verktyg. Med Fornsök kan du zooma in och ut på en kartbild över Sverige där alla fornlämningar är markerade. Vill man veta mer är det bara att klicka på en fornlämning. www.fmis.raa.se

Kringla är en söktjänst som Riksantikvarieämbetet ansvarar för. Där har man samlat föremål, bilder, med mera från en rad svenska museer i en sökbar databas. Man kan även hitta information om byggnader, fornminnen och arkivhandlingar. www.kringla.nu

Lantmäteriet har skannat tusentals kartor från 1700- och 1800-talet som gjorts tillgängliga och sökbara på deras hemsida Historiska kartor. Man kan söka från en kartbild eller på t ex ett ortsnamn. historiskakartor.lantmateriet.se

Vill man veta mer i detalj om det svenska jordbrukets historia, så kan man läsa *Det svenska jordbrukets historia*. Det är en serie böcker (fem band) som går kronologiskt från stenåldern till 1900-talet. Böckerna gavs ut av Natur och Kultur 1998–2003.

Böckerna är överskådliga och innehåller mycket illustrationer. Alla fem band finns tillgängliga online som PDF (via Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien hemsida).

www.kslab.ksla.se/Femband/banden.htm

En översikt av fornminnen i Göteborg med omnejd, med kartor, foton och beskrivningar, ges i boken *Fornminnen i Göteborgsområden och södra Bohuslän* (Mats Hellgren och Leif Johansson, 2010).